
Shri Ganeshashtakasya Sahityika-Darshanikasamikshanam

श्रीगणेशाष्टकस्य साहित्यिक-दार्शनिकसमीक्षणम्

Document Information

Text title : Ganesha Ashtakam 9 samIkShaNam

File name : gaNeshAShTakasamIkShaNam.itx

Category : ganesha, pradIptakumArananda, aShTaka, article, misc

Location : doc_ganesha

Author : (Copyright) Pradipta Kumar Nanda, Kendrapara, Orisa pknanda65 at gmail.com

Transliterated by : Pradipta Kumar Nanda pknanda65 at gmail.com

Proofread by : Pradipta Kumar Nanda

Acknowledge-Permission: (Copyright) Pradipta Kumar Nanda

Latest update : August 30, 2026

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

August 30, 2026

sanskritdocuments.org

શ્રીગણેશાષ્ટકસ્ય સાહિત્યિક-દાર્શનિકસમીક્ષણમ્

પ્રસ્તુતં “શ્રીગણેશાષ્ટકમ્” વસ્તુતઃ ગણેશભક્તિપરકં સ્તોત્રકાવ્યમ્ અસ્તિ । અત્ર શ્રીગણપતિઃ કેવલં વિઘ્નવિનાશકરૂપેણ ન વર્ણિતઃ, અપિતુ મડ્ગલસ્વરૂપઃ, જ્ઞાનદાતા, યોગકરઃ, શરણાગતપાલકઃ, ભવભયહારકઃ, મોક્ષમાર્ગપ્રદર્શકઃ તથા વિશ્વમડ્ગલવિધાયકઃ ઇતિ સ્વરૂપેણ પ્રતિષ્ઠાપિતઃ । કાવ્યસ્ય નામ અષ્ટકમ્ ઇતિ પ્રસિદ્ધમ્, કિન્તુ પ્રદત્તપાઠે નવ પદ્યાનિ દૃશ્યન્તે; અતઃ અન્તિમં નવમં પદ્યં ફલશ્રુતિરૂપં, કવિપ્રશસ્તિરૂપં અથવા ઉપસંહારપદ્યમ્ ઇતિ મન્તું શક્યતે ।

૧. કાવ્યસ્ય વિષયવસ્તુ તથા ભક્તિભાવઃ

કાવ્યસ્ય પ્રથમપદ્યે ગણેશસ્ય સ્વરૂપં બહુગુણસમન્વિતતથા વર્ણિતમ્-

શિવપુત્રવિનાયકયોગકરં

સુખશાન્તિધરં ભવભીતિહરમ્ ।

શરણાગતપાલકશૂરવરં

ભજ મંગલશ્રીગણરાજવરમ્ ॥ ૧ ॥

અત્ર “શિવપુત્ર” ઇતિ પદેન ગણેશસ્ય શૈવપરમ્પરાસમ્બન્ધઃ સૂચિતઃ । “વિનાયક” શબ્દઃ તસ્ય સ્વતન્ત્રનાયકત્વં, વિઘ્નનિયન્ત્રણશક્તિં ચ સૂચયતિ । “યોગકરમ્” ઇતિ વિશેષણં વિશેષતઃ દાર્શનિકદૃષ્ટ્યા મહત્ત્વપૂર્ણમ્ । ગણેશઃ કેવલં લૌકિકકાર્યસિદ્ધેઃ દેવતા નાસ્તિ, કિન્તુ જીવસ્ય ચિત્તવિક્ષેપાન્ દૂરીકૃત્ય આત્મસંયમસ્ય તથા યોગસિદ્ધેઃ સહાયકઃ ઇતિ ભાવઃ અત્ર પ્રતીયતે । “સુખશાન્તિધરમ્” ઇતિ પદદ્વયેન લૌકિકસુખસ્ય આધ્યાત્મિકશાન્તેશ્ચ સમન્વયઃ દૃશ્યતે । “ભવભીતિહરમ્” ઇત્યનેન સંસારભયસ્ય નિવારકત્વં પ્રતિપાદિતમ્ ।

૨. મડ્ગલતત્ત્વસ્ય પ્રતિષ્ઠા

કાવ્યે પુનઃ પુનઃ-

ભજ મંગલશ્રીગણરાજવરમ્

ઇતિ ચરણસ્ય પ્રયોગઃ કૃતઃ । અયં કાવ્યસ્ય ધ્રુવપદઃ ઇવ કાર્યં કરોતિ । સાહિત્યદૃષ્ટ્યા અસ્ય પુનરાવૃત્તેઃ કારણેન સ્તોત્રે-

સડ્ગીતાત્મકતા, સ્મરણસુલભતા, ભક્તિરસસ્ય પુનરુત્પત્તિઃ, ભાવૈક્યતા ચ સુદૃઢા ભવતિ । દાર્શનિકદૃષ્ટ્યા “મડ્ગલ” શબ્દઃ અત્યન્તં વ્યાપકઃ । ભારતીયપરમ્પરાયાં મડ્ગલં કેવલં શુભકાર્યસ્ય આરમ્ભઃ ન, અપિતુ

अमङ्गलानिवृत्तिः तथा परमकल्याणप्राप्तिः इत्यर्थः । अतः गणेशः अत्र मङ्गलस्य अधिष्ठाता इति कल्पितः ।

३. देववैदिकप्रतिष्ठा

द्वितीयपद्ये-

सुरवृन्दसुपूजितदेववरं

श्रुतिगुन्धितगौरवसिद्धिकरम् ।

शुभलाभविनोदितयोगिवरं

भज मंगलकारकविघ्नहरम् ॥ २ ॥

अत्र गणेशस्य द्विविधा प्रतिष्ठा दृश्यते-

(क) देवसमाजे प्रतिष्ठा

“सुरवृन्दसुपूजितदेववरम्” -देवगणैरपि पूजितः देवश्रेष्ठः ।

(ख) श्रुतिसम्प्रदायेन सम्बन्धः

“श्रुतिगुन्धितगौरवसिद्धिकरम्” इति प्रयोगे गणेशस्य वैदिकमूलत्वं सूचितम् । गणपति अथर्वशीर्षादिषु गणेशस्य ब्रह्मस्वरूपता प्रतिपादिता दृश्यते । अतः कविः गणेशं केवलं पौराणिकदेवतारूपेण न, अपितु वैदिक-दार्शनिकपरम्परायां प्रतिष्ठितं तत्त्वम् इव प्रस्तुतवान् ।

“शुभलाभ” इति द्रष्टेन भारतीयलोकजिवनस्य सांस्कृतिकभावनापि प्रतिबिम्बिता अस्ति । गणेशपूजायां शुभस्य लाभस्य च कामना प्राचीनपरम्परातः प्रवर्तते ।

४. सौन्दर्यवर्णनम् अथ मूर्तिकल्पना

तृतीयपद्ये-

करुणाकरसुन्दरमूर्तिधरं

मुनिमुग्धकरं गणानन्दधरम् ।

हिमलोडितयन्त्रनन्दधरं

भज मंगलश्रीगणराजवरम् ॥ ३ ॥

अत्र भक्ति तथा सौन्दर्य उभयोरपि समन्वयः दृश्यते ।

“करुणाकरः” -करुणायाः समुद्रः ।

“सुन्दरमूर्तिधरम्” -दिव्यसौन्दर्ययुक्तः ।

“मुनिमुग्धकरम्” -यस्य दर्शनं मुनिजनानपि मोक्षितान् करोति ।

“हिमलोडितयन्त्रनन्दधरम्” इति प्रयोगः वर्णवैशिष्ट्यपूर्णः । हिमस्य श्वेतता, लोडितस्य रक्तिमा तथा यन्त्रस्य पवित्रसुगन्धः-अत्रेतेषां समन्वयेन गणेशस्य दिव्यदेहरूपस्य काव्यमयी कल्पना निर्मिता । अत्र चित्रात्मकता काव्यस्य प्रमुखां साहित्यिकवैशिष्ट्यम् अस्ति ।

પ. ગણેશસ્ય પ્રતીકાત્મકસ્વરૂપમ્

ચતુર્થપદ્યે-

શિશુચન્દ્રવિભૂષિતભાલતલં

ગજવક્ત્રસુકોમલલાસ્યકરમ્ ।

ગુણનેત્રધરં રણમોદકરં

ભજ મંગલશ્રીગણરાજવરમ્ ॥ ૪ ॥

ગણેશસ્ય-

- ચન્દ્રવિભૂષિતભાલમ્,

- ગજવક્ત્રમ્,

- સુકોમલલાસ્યમ્

ઇત્યાદીનાં માધ્યમેન મૂર્તિસૌન્દર્યં વર્ણિતમ્ ।

ગજવક્ત્રં ભારતીયદાર્શનિકપરમ્પરાયાં કેવલં શારીરિકવૈચિત્ર્યં નાસ્તિ । ગજ:-

બુદ્ધેઃ, ધૈર્યસ્ય, બલસ્ય, સ્મૃતિશક્તેઃ પ્રતીકઃ ઇતિ મન્યતે । અતઃ ગણેશસ્ય ગજમુખં સ્થૂલબુદ્ધેઃ સ્થૈર્યસ્ય ચ પ્રતીકાત્મકવ્યગ્જના ઇતિ ગ્રહીતું શક્યતે ।

૬. યોગ, તપઃ એવં શરણાગતિરક્ષા

પગ્થમપદ્યે-

મુનિમાનસમજિજ્ઞાસુમોહકરં

પ્રભુતુન્દ્રિલમૂષકપત્રધરમ્ ।

સૃણિપાશવિશોભિતરંગકરં

ભજ મંગલશ્રીગણરાજવરમ્ ॥ ૫ ॥

અત્ર ગણેશસ્ય પૌરાણિકમૂર્તિસ્વરૂપં પ્રમુખતયા દૃશ્યતે ।

મૂષકવાહનમ્ વિશેષતઃ દાર્શનિકવ્યાખ્યાયાઃ વિષયઃ ભવતિ । મૂષકઃ ચગ્ચલમનસઃ, ઇચ્છાયાઃ અથવા વાસનાપ્રવૃત્તેઃ પ્રતીકઃ ઇતિ વ્યાખ્યાતું શક્યતે । ગણેશસ્ય તસ્યોપરિ આધિપત્યં સૂચયતિ યત્-
વાસનાચગ્ચલતાયાઃ નિયન્ત્રણં જ્ઞાનશક્ત્યા ભવતિ ।

પાશઃ બન્ધનસ્ય પ્રતીકઃ, અક્રુશઃ નિયન્ત્રણસ્ય પ્રતીકઃ । અતઃ ગણેશસ્ય આયુધદ્વયં જીવસ્ય નિગ્રહઃ, સંયમઃ, માર્ગદર્શનમ્ ઇત્યેતત્ ત્રયં સૂચયતિ ।

૭. લૌકિકસમૃદ્ધેઃ પારમાર્થિકમોક્ષસ્ય ચ સમન્વયઃ

ષષ્ઠપદ્યે-

ધનમાનમહાસુખદાનકરં

ભવસાગરતારકપોતવરં

મતિદાનકરં પતિરાજવરં

ભજ મંગલશ્રીગણરાજવરમ્ ॥ ૬ ॥

અયં પદ્યઃ કાવ્યસ્ય દાર્શનિકદૃષ્ટ્યા અત્યન્તં મહત્ત્વપૂર્ણઃ ।

ગણેશઃ-

ધનદાતા, માનદાતા, સુખદાતા, મતિદાતા, ભવસાગરતારકઃ ઇતિ રૂપેણ વર્ણિતઃ । અત્ર ભારતીયજીવનદર્શનસ્ય અભ્યુદય-નિઃશ્રેયસસમન્વયઃ દૃશ્યતે । કેવલં ધનં ન પર્યાપ્તમ્, કેવલં મોક્ષોઽપિ લૌકિકકર્તવ્યવિમુખતાં ન સૂચયતિ । ગણેશઃ જીવનસ્ય લૌકિકસમૃદ્ધિં તથા પારમાર્થિકકલ્યાણમ્ ઉભયં પ્રદદાતિ ।

“ભવસાગરતારકપોતવરમ્” ઇતિ રૂપકં અત્યન્તં સુન્દરમ્ । સંસારઃ સાગરઃ, જીવઃ તત્ર ભ્રમણશીલઃ, ગણેશઃ ચ તારણનૌકા । અત્ર રૂપકાલક્રુરસ્ય રમણીયપ્રયોગઃ દૃશ્યતે ।

૮. અસુરવિનાશઃ તથા ધર્મસંરક્ષણમ્

સપ્તમપદ્યે-

વદનામૃતસુન્દરમુગ્ધઝરં

રણનિર્જિતદાનવહાનકરમ્ ।

શુભભાદ્રવજન્મિતપૂજ્યવરં

ભજ મંગલશ્રીગણરાજવરમ્ ॥ ૭ ॥

અત્ર ગણેશસ્ય સૌમ્યં તથા ઉગ્રમ્ ઉભયં રૂપં દૃશ્યતે । એકતઃ વદનામૃતસુન્દરમ્ અર્થાત્ અમૃતસદૃશમાધુર્યયુક્તં મુખમ્ । અપરતઃ રણનિર્જિતદાનવહાનકરમ્ અર્થાત્ અધર્મશક્તીનાં વિનાશકઃ । ભારતીયદેવતાદૃશિ અયં વિશેષઃ કરુણા તથા શક્તિ પરસ્પરવિરોધિન્યૌ ન, અપિતુ પરસ્પરપૂરકૌ । સજ્જનાનાં પ્રતિ કરુણા, દુષ્ટપ્રવૃત્તીનાં પ્રતિ નિઝલઃ એષઃ ધર્મસ્ય સ્વરૂપઃ ।

૯. કામવિજયઃ એવં આત્મસંયમઃ

અષ્ટમપદ્યે-

સુરમાનવમોહનમૂર્તિચિરં

બુધવન્દિતનિન્દિતકામસુરમ્ ।

વરદાનકરં ગરહાનકરં

ભજ મંગલશ્રીગણરાજવરમ્ ॥ ૮ ॥

અત્ર ગણેશઃ સુરમાનવમોહનમૂર્તિઃ ઇતિ વર્ણિતઃ । તસ્ય સૌન્દર્યં કેવલં બાહ્યરૂપે ન સીમિતમ્, કિન્તુ દિવ્યતેજઃ, જ્ઞાનમ્ તથા કરુણા, એતેષાં સમન્વયઃ તસ્ય વાસ્તવિકં સૌન્દર્યમ્ ।

“બુધવન્દિત” ઇતિ પદેન વિદ્વજ્જનાનાં પ્રતિ ગણેશસ્ય આદરણીયત્વં સૂચિતમ્ । ગણેશઃ જ્ઞાનસ્ય અધિદેવતા ઇતિ ભારતીયપરમ્પરાયાં પ્રસિદ્ધઃ । અતઃ કાવ્યસ્ય આરમ્ભાદન્તં યાવત્ બુદ્ધિ-જ્ઞાન-યોગ ઇત્યેષાં તત્ત્વનાં પ્રવાહઃ દૃશ્યતે ।

૧૦. નવમપદ્યસ્ય કાવ્યશાસ્ત્રીયમહત્ત્વમ્

પ્રિયતોટકગુચ્ચિતશર્મધરં

કવિનન્દવિલોભિતવૃત્તકરમ્ ।

મધુ દેહિ ગણેશ સુવિજ્ઞપરં

ભજ મંગલશ્રીગણરાજવરમ્ ॥ ૯ ॥

અયં પદ્યઃ કાવ્યસ્ય વિશેષરૂપેણ કાવ્યોપસંહારાત્મકઃ દૃશ્યતે । અત્ર કવિઃ ગણેશાત્ કેવલં લૌકિકસમ્પત્તિં ન યાચતે, કિન્તુ, “મધુ દેહિ” ઇતિ પ્રાર્થયન્ કાવ્યમાધુર્યસ્ય, વાણીમાધુર્યસ્ય અથવા જ્ઞાનરસસ્ય કામનામ્ અભિવ્યનક્તિ ।

“કવિનન્દવિલોભિતવૃત્તકરમ્” ઇત્યનેન કાવ્યરચનાયાઃ છન્દઃ, વૃત્તમ્, કાવ્યમાધુર્યમ્ ઇત્યાદીનાં પ્રતિ કવેરભિરુચિઃ સ્પષ્ટા ભવતિ । અતઃ અયં સ્તોત્રકારઃ કેવલં ભક્તઃ ન, અપિતુ કાવ્યશિલ્પસચેતનઃ રચનાકારઃ ઇતિ જ્ઞાયતે ।

૧૧. સાહિત્યિકવૈશિષ્ટ્યાનિ

(ક) અનુપ્રાસાલક્ષારઃ

કાવ્યે ધ્વનિસૌન્દર્યં પર્યાપ્તમાત્રયા દૃશ્યતે । યથા-

– મડ્ગલશ્રીગણરાજવરમ્

– કરુણાકરસુન્દરમૂર્તિધરમ્

– ભવસાગરતારકપોતવરમ્

– સુરવૃન્દસુપૂજિતદેવવરમ્

ઇત્યાદિષુ વર્ણપુનરાવૃત્ત્યા શ્રવણમાધુર્યં વર્ધતે ।

(ખ) વિશેષણબહુલતા

કવિઃ ગણેશસ્ય એકૈકં સ્વરૂપં પૃથક્ વિશેષણેન પ્રકાશિતવાન્-શિવપુત્રઃ, વિનાયકઃ, યોગકરઃ, સુખશાન્તિધરઃ, ભવભીતિહરઃ, શરણાગતપાલકઃ, કરુણાકરઃ, વિદ્મહરઃ, મતિદાતા, ભવતારકઃ ઇત્યાદયઃ । એષા વિશેષણપરમ્પરા સ્તોત્રકાવ્યસ્ય સ્વાભાવિકં લક્ષણમ્ અસ્તિ ।

(ગ) રૂપકાત્મકતા

ભવસાગરતારકપોતવરમ્

ઇતિ સંસારસાગરસ્ય રૂપકં ભારતીયભક્તિકાવ્યપરમ્પરાયાઃ અત્યન્તં પ્રભાવશાલી પ્રતીકમ્ અસ્તિ ।

(ઘ) ધ્રુવપદ્યપ્રયોગઃ

“ભજ મંગલશ્રીગણરાજવરમ્” ઇત્યસ્ય પુનરાવૃત્ત્યા સ્તોત્રસ્ય લયઃ, ગેયતા, ભક્તિરસઃ, સંરચનાત્મકૈકતા સુદૃઢા ભવતિ ।

૧૨. દાર્શનિકસારઃ

પ્રસ્તુતસ્ય સ્તોત્રસ્ય દાર્શનિકપક્ષઃ નિમ્નરૂપેણ સંક્ષેપેણ જ્ઞાયતે-

૧. ગણેશઃ મડ્ગલતત્ત્વમ્

सः सर्वविघ्नानां नाशकः तथा ज्ञानस्य शुभप्रवर्तकः ।

२. गणेशः ज्ञानतत्त्वम्

“मतिदानकरम्”, “योगकरम्”, “बुधवन्दितम्” -इत्यादिभिः ज्ञानस्य अधिष्ठातृत्वं प्रतिपादितम् ।

३. गणेशः करुणातत्त्वम्

“करुणाकरम्”, “शरणागतपालकम्” -इति पदार्थां लक्ष्यवत्सलता प्रकाशिता ।

४. गणेशः शक्तितत्त्वम्

दानविनाशः, विघ्ननिवारणम्, रणमोहः-अत्रेते शक्तिस्वरूपं सूचयन्ति ।

५. गणेशः मोक्षमार्गस्य सहायः

“भवभीतिहरम्”, “भवसागरतारकपोतवरम्” -इत्यादिभिः संसारबन्धमोचनस्य विचारः प्रकाशितः ।

उपसंहारः

समग्रतया “श्रीगणेशाष्टकम्” भक्तिरसप्रधानं, स्तुतिकव्यपरम्परानुगतं तथा दार्शनिकभावनायां समन्वितं सुन्दरं संस्कृतस्तोत्रकाव्यम् अस्ति । अस्य काव्यस्य मुख्यविशेषता अेषा यत् गणेशस्य स्वरूपं केवलं विघ्नहर्तृरूपेण न प्रस्तुतम्, अपितु ज्ञानस्य दाता, योगस्य प्रवर्तकः, करुणायाः सागरः, शरणागतानां रक्षकः, संसारसागरस्य तारकः तथा परममङ्गलस्य अधिष्ठाता इति व्यापकदृष्ट्या वर्णितम् । अतः अस्य स्तोत्रस्य मूलदार्शनिकसन्देशः अत्र वक्तुं शक्यते-

विघ्नविनाशेन ज्ञानस्य आरम्भः,

ज्ञानप्राप्त्या ज्ञानस्य विकासः,

योगेन चित्तस्य शुद्धिः,

करुणायां मानवतायाः विस्तारः,

अन्ते भवसागरात् परित्राणमेव श्रीगणेशभक्तेः परमं तात्पर्यम् ।

काव्यशैली, भक्तिभावः, ध्वनिमाधुर्यं तथा दार्शनिकव्यञ्जना-अत्रेष्टां सुन्दरसमन्वयेन “श्रीगणेशाष्टकम्” आधुनिकसंस्कृतस्तोत्रकाव्यपरम्परायां प्रशंसनीयस्थानं वहति ।

- प्रो. प्रदीपकुमारनन्दः (सेवानिवृत्ताचार्यः)

श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, पुरी

Written by Dr. Pradipta Kumar Nanda, Kendrapara, Orisa pknanda65 at gmail.com

Retd.Head, Dept.of Sarvadarshan

SJSV,Puri

——
Shri Ganeshashtakasya Sahityika-Darshanikasamikshanam

pdf was typeset on August 30, 2026

——
Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

